

СТИЛІСТИЧНА АСПЕКТОЛОГІЯ МОВОЗНАВСТВА

УДК 821.161.2.09Шев:81'27

*Росовецький С. К.***НОТАТКИ ПРО ШЕВЧЕНКОВІ МОВНІ ІГРИ**

Анотація. У статті йдеться про деякі мовні ігри Т. Шевченка. Її написано на матеріалі його поезії, в тому числі російськомовної, поеми "[Царі]" та російських повістей. Відповідно розглядаються втілення традиційних фольклорних прийомів організації тексту, використання архаїзмів та незвичних слововживань. Робиться висновок про глибинні відмінності між літературною творчістю Шевченка рідною мовою та російською.

Ключові слова: мовна гра, фольклорна поетика, архаїзми, неологізми, okazіonalіzми, Шевченко, поезія, проза, українська мова, російська мова.

Інформація про автора: Росовецький Станіслав Казимирович – доктор філологічних наук, професор; професор кафедри фольклористики; Інститут філології; Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

*Rosovetsky S. K.***NOTES ABOUT SHEVCHENKO'S
LANGUAGE GAMES**

Abstract. This article deal with some language games of T. Shevchenko, thus language game is understood as a deviation from a discourse, rated for a certain genre, including in poetic language. Article is written on poetry material, including Russian-speaking, the poem "[Tsars]" and the Russian stories. Respectively the embodiment of traditional folklore receptions of the organization of the text, archaisms and unusual word usage are considered. Conclusions are drawn on deep differences between literary Shevchenko's creativity in the native language and in Russian. If in Ukrainian-language poetry of Shevchenko archaic folklore receptions of the organization of the text are rather widely used, in Russian-speaking where the Ukrainian folklore too is embodied, is applied simpler methods of reception. In the

Ukrainian-language Shevchenko's works neologisms are used, main in a way in serious contexts, and in the Russian-speaking – in humorous. The Soviet linguists tendentiously exaggerated extent of Shevchenko's knowledge of Russian and positiv influence of Russian on Ukrainian of the poet. Meanwhile the insufficient knowledge of lexicon of the Russian literary language provided the poet in stories to an outgaming as neologisms of the words which were already existing in Russian. Such new growths should be considered as the internal "neologisms" existing only in specific Russian of the Russian stories of the poet.

Keywords: language game, folklore poetics, archaisms, neologisms, nonce words, Shevchenko, poetry, prose, Ukrainian, Russian.

Information about the author: Rosovetsky Stanislav Kazimirovich – doctor of philology, professor; professor of department of folklore studies; Institute of philology; Kiev national Taras Shevchenko university.

Росовецкий С. К.

ЗАМЕТКИ О ЯЗЫКОВЫХ ИГРАХ ШЕВЧЕНКО

Аннотация. Статья посвящена некоторым из языковых игр Т. Шевченко. Она написана на материале его поэзии, в том числе русскоязычной, поэмы "[Цари]" и русских повестей. Соответственно рассматриваются воплощения традиционных фольклорных приёмов организации текста, использования архаизмов и необычных словоупотреблений. Сделаны выводы о глубинных отличиях между литературным творчеством Шевченко на родном языке и на русском.

Ключевые слова: языковая игра, фольклорная поэтика, архаизмы, неологизмы, окказионализмы, Шевченко, поэзия, проза, украинский язык, русский язык.

Информация об авторе. Росовецкий Станислав Казимирович – доктор филологических наук, профессор; профессор кафедры фольклористики; Институт филологии; Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко.

Як і кожний письменник, Тарас Шевченко використовував мову як інструмент своєї словесної творчості. Як і кожний великий письменник, він віртуозно володів рідною мовою, що дозволяло йому звертатися і до вишуканих мовних ігор, які суттєво

визначають своєрідність його поетики. Ми розглянемо тут лише деякі аспекти названого явища, а саме своєрідність мовної гри Шевченка в його поезії українською мовою, матеріал для порівнянь будемо вишукувати в російськомовних текстах поета. Що ж до розуміння самої гри як явища культури та мовної гри зокрема, то в XX ст. праці Л. Вітгенштейна настільки ускладнили філософську інтерпретацію цих явищ, що дослідникам конкретних текстів доводиться самим формулювати прості висхідні визначення, стосовно яких можна сподіватися на якусь пошуково-методичну спроможність. Ну справді, які операційні можливості може подати відоме визначення Л. Вітгенштейном мови як "лабіринту шляхів"? То ж і ми будемо виходити з твердження Й. Гейзінги: "Гра в нашій свідомості протистоїть серйозному" [19, с. 15]. Що ж до розуміння мовної гри, то практично придатним для пропонованої роботи буде таке, за яким явище мовної гри виникає, коли автор літературного тексту відхиляється від унормованого для певного жанру дискурсу, в тому числі й в поетичній мові. "Несерйозність" (сміхова, гумористична) такого відхилення факультативна, як і підкреслена емоційність.

Явищем мовної гри, що знаменує широке і значуще відхилення від літературного поетичного канону, є введення до тканини твору літературної поезії специфічно фольклорних прийомів організації тексту. В поетичних творах Шевченка рідною мовою, як ми це показали свого часу [13, с. 216-222], втілено практично всю палітру цих прийомів: і специфічні *повтори*, й *психологічний паралелізм* (А. Веселовський), а також *заперечний паралелізм і стилістичну симетрію*; прийом "метафізичного розкриття часового процесу, розгортання простору, дії або стану", тобто "через вказівку висхідної та кінцевої позначок" і прийом *обопільвиключеної пари*; описаний Б. Соколовим прийом *ствердження виключеного*, прийом "різнорідного *reservatio mentalis*", за якого вказують лише початковий ланцюг думки, а наступні ланцюги доповнюються тим, хто розуміє, у напрямі, визначеному традицією" (О. Потебня) [11, с. 141].

Розглянемо докладніше відтворення Шевченком найбільш екзотичного з названих прийомів, прийому *обопільвиключеної пари*, коли ствердження чогось відразу ж повторюється із запереченням того ж [1, с. 230]. Для пересічного читача літературної поезії він настільки незвичний, що, зустрінутий у поетичному творі, може викликати подив і навіть замішання. Втілення цього прийому бачимо на початку поезії Шевченка "Три літа" ("І день не день, і йде не йде...") [24, т. 1, с. 368] та у відомих рядках "На нашій славній Україні, / На нашій – не своїй землі" ("В казематі", III) [24, т. 2, с. 13]. У першому випадку прийом, як і в народній поезії, допомагає передати складний, такий, що важко піддається втіленню у слові, психологічний стан, а у другому, уже цілком своєрідно, – почуття патріотизму мешканця поневоленої країни. Трохи модифіковано прийом у баладі "Лілея": "А мене, не знаю за що / Убили не вбили, / Тільки мої довгі коси / Остригли, накрили..." [24, т. 1, с. 374].

Як своєрідну літературну трансформацію цього прийому можна розглядати двічі повторену у вірші "Хоча лежачого й не б'ють" стверджувально-заперечну конструкцію: "І миром люди прокленуть! / Не прокленуть, а тільки плюнуть..."; "Тебе, о люту, зацькують! / Не зацькують. А люди тихо..." [24, т. 2, с. 361].

Свого часу О. Потебня, процитувавши рядок із записаної ним балади ("Ой чи спав, не спав – прокинувся"), пояснив, що "з'єднання при одному підметі присудків з протилежним значенням указує на малий ступінь дії" [12, с. 144]. Але й серед записаних самим ученим жартівливих пісень знаходимо таку, в якій цей прийом, навпаки, готує читача до сприймання гіперболи: "Я чи гуляв, не гуляв – / Сто червінців прогуляв / Та з тую з дівчинонькою..." [17, с. 797]. Згодом Г. Венедіктов зауважив: "Цей прийом, мабуть, вмирає: він часто потребує пояснення [...]. Однак загальна результативна думка при такому поясненні такої пари не потребує – напевно, пари первісно були автономні" [1, с. 230]. Навряд чи ці міркування справедливі, адже тричасну структуру конструкції спостерігаємо вже у

"Слові о полку Ігоревім": "Игорь спить, Игорь бдитъ, Игорь мыслію поля мѣрить..." [4, с. 40]. У Шевченка теж бачимо тричасні конструкції, що в їхніх фольклорних прототипах легко інтерпретуються як втілення методу "інтелектуального бриколажа" (гри відскоком – у більярді, наприклад), що його К. Леві-Строс вважає одним з ключових для примітивної (первісної) логіки [7, с. 126-127]. Прямо в лузу послати більярдну кулю не можна; тому її б'ють об іншу кулю ("убили"), вона відскакує в протилежному напрямі ("не вбили") і потрапляє в лузу: те, що зробили з дівчиною, визначено ("Тільки мої довгі коси / Остригли, накрили...").

Зрозуміло, що Шевченко використовував подібні наслідування фольклорній поезії лише вже як чисті від будь-якої сакральності та "первісної логіки" художні прийоми. Більш того, інколи доводиться розрізняти архаїчний прийом у фольклорі та використання Шевченком подібної мовленнєвої конструкції, за формою ідентичні.

Ось у колядці співалосся: "Два-три янголи злинули з неба...". Тут це прийом *типізації числа*. Справді, оті "два-три янголи" вражають своїм архаїзмом, проте створений у колядці образ усе ж таки не означає, що ангелів було "більше ніж два, але менше чотирьох". Ні, перед нами реалізація специфічно фольклорної можливості заразом і вибору з двох, і узагальнення, сумування обох сакральних властивостей, що їх мають числа "два" і "три". Оскільки йдеться про двоєвірну колядку, записану в кінці XIX ст., можна, мабуть, цього разу дати спокій можливим язичницьким сакральним інтерпретаціям цих чисел (див.: [16, с. 20-23]): колядники насамперед мали тут за модель "двоїнні" (Гавриїл і Діва Марія, Богоматір із Немовлям, Петро і Павло, Козьма і Дем'ян, Кирило і Мефодій, Борис і Гліб тощо) і "троїнні" (Свята Трійця, "Трійця Старозаповітна", тріада святкування – неділя, середа, п'ятниця та ін.) структури християнського віровчення та культури. А ось у поемі "Невольник" "старий" міркує: Степан "Два-три года / Нехай по світу погуляє..." [24, т. 2, с. 288]. Це форма буденного мовлення,

й тут немає втілення архаїчного прийому, генетично пов'язаного з первісною логікою.

Водночас у російськомовних поетичних творах Шевченка із традиційно-фольклорних прийомів організації тексту знаходимо лише повтори, до того ж не у специфічно фольклорній формі, а ще в поемі "Тризна" доволі блідий відгук прийому *обопільвиключеної пари*: "...Забыты оне. / Они не забыты..." [24, т. 1, с. 239–240].

Своєрідні мовні ігри задумував Шевченко й у деяких своїх поетичних творах про далеке минуле, зокрема, в комплексі невеликих поем, що його за видавничою традицією називають "[Царі]". Четверта частина (як і три попередніх, теж наративні, без назви, перший рядок: "По двору тихо походжає") відтворює події, описані в "Повісті временних літ" під 6488 р. (хронологія довільна). Шевченко цілеспрямовано переробив добре відомий йому сюжет літописної оповіді про Володимира і Рогніду. Тоді як у літописі історію Рогніди подано як епізод боротьби Володимира з Ярополком, поет про це протистояння взагалі не згадує, про славнозвісне сватання Володимира немає ані слова, а нареченим Рогнеди тут виступає неназваний за ім'ям "із Литви князь-жених".

Якщо очікування цього нареченого поет описує у формах нової літературної мови, для змалювання фінальної катастрофи звертається вже до архаїчних мовних форм: "Не з Литви йде князь сподіваний, / Ще не знаємий, давно жаданий; / А із Києва туром-буйволом / Іде веприщем за Рогнідою / Володимир князь со киянами" [24, т. 2, с. 86]. Тут лише форми "йде", "сподіваний", "жаданий" є суто українськими, інші ж сприймаються як спільні з давньоруськими. Як тільки введено Володимира до оповіді, вона різко перебудовується мовно. Вже в наведеному фрагменті з'являються давньоруські мовні форми: "знаємий", "со киянами", а першу половину останньої строфи взагалі стилізовано під давньоруське мовлення: Володимир, ббивши Рогволода, "Потя народ, княжну поя, / Отиде в волості

.....
своя, / Отиде з шумом. / І растлі ю, / Тую Рогніду молодую, / І
прожене ю..." [24, т. 2, с. 86].

Колорит давнини забезпечують також запозичення не лише з давньоруської мови (іменник "волості", аористи "потя", "поя", "отиде", займенник "ю", словосполучення "отиде в волості своя", "з шумом", "растлі ю" і побудоване за цим зразком "прожене ю" з "квазіаористом"), а й із церковнослов'янської ("во златі", "драгим", "огнище" тощо) мови, що трохи контрастує зі загальним язичницьким забарвленням. Як не дивно, але в щойно наведеному списку архаїзмів, за одним виключенням (та звісно, якщо не рахувати імена персонажів), немає жодного слова із використаних у безпосередньому літописному джерелі! Але ж придивимося до цього виключення: в літопису – "Рогнедь поя жені", а в Шевченка "княжну поя", і далі сказано "растлі ю". Коли в літописі йдеться про одруження з Рогнідою (у подальшому тексті це підтверджується), то в Шевченка про те, що Володимир забрав княжну в полон, узяв її собі (пор. у П. Беринди: "Пояхъ – понялем, или узялемъ, или зрозумелем" – [8, с. 91]) – значення різні.

Ще цікавіші результати отримуємо, порівнявши ці Шевченкові архаїзми з лексикою "Повісті врем'яних літ", вивченою О. Твороговим [15]. У лексиці літопису за обома старшими списками, Лаврентіївським та Іпатіївським, взагалі немає таких слів, як "вепрыще" (слова "вепрь" теж немає), "растлити", "огнище". При цьому слово "веприще" є водночас неологізмом поета. Проте це слово є в білоруській мові та зустрічається в північноросійських билинах, як у записях XVIII ст., так і нового часу.

Навіщо ж Шевченко замислив гру з архаїзмами у цій маленькій поемі? Зазначимо, що знову повідомлення про злочини Володимира і подальшу гірку долю Рогніди подано в різному мовному забарвленні: усі архаїзми оздоблюють оповідь про Володимира, при цьому межа проходить посеред рядка: "І прожене ю, і княжна". Кінцева "мораль" четвертої частини ("Так отакії-то святії / Оті царі") змушує прислухатися до думки

В. Кречотня, за якою Володимир висміюється як православний святий "відповідно до антицерковного і антицаристського сатиричного спрямування поеми" [5, с. 330]. Тоді виходить, що архаїчну лексику Шевченко розумів у цьому випадку як церковнослов'янську, а використання церковнослов'янської мови – лише знак, що має змусити читача пригадати статус Володимира як православного "рівноапостольного" святого?

На таку функцію "старих словес" є деякі натяки. 15-16 серпня 1857 р. поет зустрівся в Астрахані із земляками, й один із них, лікар Ф. Чельцов, записав 17 серпня до поетова "щоденника" солдатську казку про біса Івана Рогожина, що "из дружбы к Перфилю"-фельдфебелю відбув замість нього півроку на солдатській службі [24, т. 5, с. 84]. Мабуть, Ф. Чельцов на якійсь вечірці виступав у ролі Івана Рогожина, і цей жарт так сподобався Шевченкові, що він подарував дотепникові автограф третьої частини "[Царі]" з дарчим написом: "Федору Чельцову (И. Рогожину) на пам'ять. 16 августа 1857" [24, т. 6, с. 249]. Третя частина "Царів" розповідає про пригоду старого Давида з юною Авісагою, вона хоч і не смішна, але сенсаційна через сексуальні деталі. Але ж таке сприйняття третьої частини ми лише умовно можемо поширити й на четверту.

На нашу думку, ідеться скоріше про моральне викриття Володимира. Навіть прочитання четвертої частини "[Царі]в" у контексті всього комплексу не дає підстав знаходити в ній ані "бурлескно-пародійних рис" (Ю. Івакін), ані навіть сатири, бо остання обов'язкова передбачає якийсь комізм, його ж в оповіді про Володимира і Рогніду просто немає.

Атрибути мовної гри можна побачити в оказіональних неологізмах Шевченка, що їх виокремлюють у класі індивідуально-авторських за ознакою порушення норм словотворення. Із спостережень, зроблених над ними Т. Черторизькою [21; 20, с. 95-123] та іншими мовознавцями, впливає чітка різниця в розподіленні новотворів між поетичними україномовними текстами та російською прозою: в перших вони мають лише серйозний характер, в другій інколи

.....

виникають і побудовані за моделями дотепів, описаних З. Фрейдом. Тут ми розглянемо такі вирази із застосуванням незвичних мовних форм, як "благочестивые уральцы, и особенно уралки..." ([щоденник] під 12 липня 1857); "рассчитывая на полковую холостежь", ("Капитанша"); "кавалькада амазонок и амазонов" ("Музикант"). Було обрано саме ці лексичні новоутворення, бо до появи їх явно не спричинилися фактори, що ними Т. Черторизька пояснює виникнення неологізмів в російській літературній мові XIX ст., "особливо в післяпушкінський період". Це "потреба в найменуванні нових предметів, явищ" тощо, "необхідність більш чіткого розмежування й уточнення низки загальних понять" і "перетворення стилістичної системи російської літературної мови" [20, с. 95-96]. А тут спрацював інший фактор – авторський потяг до внутрішньотекстової мовної гри.

Названі дотепи не можуть бути потрактовані як загальномовні неологізми у російській літературній мові середини XIX ст. Так, Т. Черторизька відносить слово "уралки" до афіксальних okazіonalіzmіv, а саме до суфіксальних [20, с. 122]. У повісті це слово викликає враження мовної гри не в останню чергу через свій контекст, де отримує епітет "благочестивые" в іронічному забарвленні: "...где благочестивые уральцы, и особенно уралки нашему брату не раскольникову воды напиться не дадут..." [24, т. 5, с. 51]. Слова "уралка", справді, годі шукати у словнику В. Даля, але ж там немає й слова "уралец". Проте про неологізм та навіть okazіonalіzm тут, мабуть, не йдеться. Ймовірно, це тодішнє місцеве слівце з продуктивним суфіксом "-к" (пор.: "москвичка", "астраханка" та ін.) на позначення представниці жіноцтва уральського козацького суспільства, яке через свій вузько регіональний характер і досі не відбилося в загальноросійських словниках. Але ж маємо використання цього слова у значенні "дружина уральського козака" у підписі під гравюрою середини XIX ст. у мережевій праці В. Синеокова "Свято-Русское Казачье Войско" [14]. В Інтернеті знаходимо "ніки", де "уралка" означає

"мешканку або уродженку Уралу", у сучасній живій мові похідною від цього значення "уралкою" називають і ліки ("сісталка"), і особливий різновид блешні.

Дотепний новотвір "холостѣжь" виник у російському живому мовленні у першій половині XIX ст. і в друкованому тексті вперше зафіксований 1848 р. у оповіданні Ф. Достоевського "Чужая жена и муж под кроватью", конкретніше, в першій його частині, як окреме оповідання під назвою "Чужая жена. (Уличная сцена)" надрукований в "Отечественных записках" (1848, № 1). Але тоді Шевченко вже був у Орській фортеці, і немає відомостей, що він мав пізніше доступ до цього числа часопису, та й взагалі про якесь його зацікавлення творчістю Ф. Достоевського, з яким познайомився лише 1860 р. Це ж слово є у В. Даля в четвертому томі другого видання "Толкового словаря живого русского языка" (1882). У гнізді "холостой" знаходимо: "Холостѣжь ж. сбрт. собранье холостых людей" [2, т. 4, с. 560]. Шевченко спілкувався з В. Далем 1857 р. в Нижньому Новгороді, повертаючись із солдатчини [24, т. 5, с. 128-129, с. 134-136], але ж дуже малою є вірогідність, що лексиколог не почув це слівце в живому мовленні росіян, оминув його на шпальтах "Отечественных записок", а перейняв від Шевченка-жартівника. Ще пізніше це слово вживає П. Мельников-Печерський у 2-й книзі роману "В лесах" (1874) і Н. Лесков у оповіданні "Интересные мужчины", надрукованому 1885 р. Таким чином, об'єктивно, в загальній перспективі розвитку російської літературної мови, слово "холостѣжь" у середині 50-х років XIX ст., коли Шевченко працював над "Капитаншей", неологізмом вже не було. І хоч у XX ст. воно залишалося на периферії узусу російської літературної мови, але його зафіксовано і в словнику Д. Ушакова, і в новішому словнику Т. Єфремової.

Але насправді ситуація виглядає більш складною. Придивимося до ширшого контексту в повісті: "Маменьки, вероятно, рассчитывая на полковую холостежь, навезли невест, да прехорошеньких; но, увы! решительно некому было сватать:

.....

наша молодёжь, как и прежде еще [я] имел честь докладывать, вся пережилась" [24, т. 3, с. 316]. Слово "холостёжь" могло бути утвореним за двома моделями. За першою, простішою, використано суфікс *-ёж(ёжь)* (порівн.: "терпёж", "скулёж", "делёж"), більш продуктивний поза літературною мовою ("балдёж", "пердёж", "пиздёж"). Але цілком можливо, що його утворено складніше, за моделлю, яку З. Фрейд описує як "згущення із замісним утворенням" і це "замісне утворення полягає в складанні змішаного слова" [18, кн. 2, с. 181]. У цьому випадку винахідник слова хотів, щоб, сприйнявши його, реципієнт zarazом пригадав і слово "молодёжь" з тією ж кількістю складів, з тими ж голосними звуками та суфіксом. При цьому семантика слова "молодёжь" мала додатково забарвлювати й нове слово, що отримувало в такому разі значення "сукупність молодих однаків". Щоб отримати цей ефект, автор вживає в тому ж реченні й слово "молодёжь". Ясно, що йдеться лише про ту мовну ситуацію, яка склалася у повісті Шевченка. І відбиває вона культурологічне явище "балагурства", що в ньому Д. Лихачов вбачає "одну з національних російських форм сміху, в якій значна доля належить "лінгвістичному" боку. Балагурство порушує значення слів і викривлює їхню зовнішню форму. [...] У балагурстві значну роль відіграє рима. Рима (у прозі – С. Р.) провокує зіставлення різних слів, "одурає" і "оголює" слово" [9, с. 21]. У Шевченка рима "холостёжь–молодёжь" в усякому разі підкреслює незвичність слова "холостёжь".

Створювати знову слово, яке вже існує в літературній мові, Шевченко міг з двох різних причин. Перша – це незнання ним самим цього неологізму, та його конструювання наново. Друга – це відтворення процесу виникнення дотепного неологізму в внутрішньому мовному просторі вставного рукопису, нібито створеного років за двадцять до праці Шевченка над повістю, коли це слово ще не вживалося. Другу гіпотезу ми наважилися висунути, хоч вона надто складна і малоїмовірна. Але корисніше більш докладно обговорити першу. Для того, щоб

оцінити ступінь "незнання" Шевченком лексики російської мови його часу, варто пригадати, що в ті часи російська мова була ще менш нормована і ще більш різнилася за регіонами, ніж тепер, коли навись після нормотворчої та узагальнюючої діяльності протягом багатьох десятиріч всесоюзних, а згодом всеросійських радіо та телебачення існують, наприклад, петербурзька і московська версії літературної мови. Шевченко ж як споживач російської мови тяжів до південноросійської її версії. До речі, тому й приймають сучасні українські мовознавці Шевченкове "холостѣжь" за неологізм, що цього слова і зараз немає в лексиці того варіанта південноросійської версії російської літературної мови, якою користуються й сучасні російськомовні українці та росіяни України – так само, як, наприклад, "поребрика" і "парадной".

Не таким вже безперечним неологізмом є і слово "амазон" у повісті "Музикант". Інтерпретація його авторкою статті "Амазонки" у підготовчій публікації до п'ятитомної "Шевченківської енциклопедії" М. Шах-Майстренко [23, с. 128] зазнала критики з боку Ю. Дядищевої-Росовецької. Оскільки ж статтю в тому самому вигляді надруковано в остаточному тексті "Шевченківської енциклопедії" [22, с. 128], вважаємо доцільним процитувати ці справедливі, як на нашу думку, критичні зауваження: М. Шах-Майстренко коментує фрагмент "у такий спосіб: "тут, очевидно, йдеться про пишний потік екіпажів багатих гостей...". Проте і внутрішня форма слова "амазонка", і використання Шевченком слова "кавалькада" [...], вказують, що йдеться про вершників та вершниць. Спочатку вершниця приховано прирівнюється до античної амазонки (можливо, через асоціацію з жіночим костюмом для верхової їзди, що мав назву "амазонка"), а потім уже створюється неологізм для означення вершника. Дивує, до речі, чому М. Шах-Майстренко вважає, що Шевченків неологізм "амазон" "має яскраве травестійне забарвлення поряд із словом "амазонки""? Адже жодному значенню слова "травестійне" це іронічне новоутворення не відповідає" [3, с. 89-90]. Проте, хоч жодного травестійного

забарвлення слово "амазон" і справді не несе, в контексті воно працює на незвичний та доволі складний сміховий ефект.

Слово "амазон" є в сучасній російській мові, так називають папугу певного виду, але навряд чи воно в цьому значенні існувало вже в Шевченкові часи, бо В. Даль зафіксував назву цього виду ("Семья попугаев из куцых") у формі "амазонка". У відповідній словарній статті він і не згадує про античних амазонок, а подає як основне значення "наездница" [2, т. 1, с. 14]. У французькій же мові, яку Шевченко починав вивчати, "amazone" означає античну амазонку. Тому, для тих сучасників поета, хто знав французьку, "амазон" могли сприйматися як паронім до "амазонки", що надає новотвору додаткового сміхового забарвлення. При цьому зовсім навіть не треба було знати, що у XVIII ст. цей галіцизм вживався у ближчому до джерельного звучання вигляді, без суфікса "-к". У "Лексиконі тримовному..." Ф. Полікарпова знаходимо: "Амазоны имя жен скифских" [10, арк. 2 другої пагінації]. Але ж і називання амазонками українських шляхтянок, що виїхали на кінну прогулянку, утворює доволі складні асоціації різної глибини. Спочатку читач уявляє собі появу в Сокиринцях жажливих войовниць з випаленими правими грудями і в повному озброєнні і вже потім здогадується, що йдеться про провінційних дам-вершниць у платтях-"амазонках". За всіх умов чоловіків названо жіночим найменуванням, виникає двозначність, пов'язана з гендерною ідентифікацією, а вона майже завжди викликає посмішку. Водночас навколо слова "амазони" виникає й інша іронічна ситуація, але вона прочитується в ширшому контексті оповіді.

У повісті фрагменту, що розглядається, передусь риторичне небажання оповідача описувати маєток та село українського багатого поміщика, до якого оповідач з приятелем поїхали "в гости" на іменини. Читаємо, зокрема: "Не описываю вам [...] ни огромного села, загромождённого экипажами, лошадьми, лакеями и кучерами, – не описываю потому, что нас встретила, перед самым въездом в аллею, бесконечная кавалькада амазонок

и амазонов и совершенно сбила меня с толку" [24, т. 3, с. 181]. Це знову балагурство, при цьому дотепник-оповідач, щоб задовольнити своє бажання продовжити сміхову гру зі словом, навіть забуває на короткий час про власний смиренний демократизм: адже і застосування дісприкметника "загроможденный" до лакеїв і візників як об'єктів, що ними забито село, і прирівнення цих кріпаків і вільних служників до неживих речей і тварин є, безперечно, далеким від поглядів самого Шевченка на соціальні проблеми тодішньої України.

Далі оповідач змальовує світські манери свого супутника, теж не без комізму: той "хватски раскланивался со всею кавалькадою", але ж для того "выскочил с телеги". Д. Лихачов зауважував, що ""сміхова робота" має свою інерцію. Той, хто сміється, не схильний зупинитися в своєму смісі". Така тенденція "до неперервності" сміху притаманна і балагурству [9, с. 35-36]. Тепер нас не здивує, що в повісті оповідач повторює свій дотеп про "амазонів": "По миновании амазонок, амазонов и, наконец, грумов или жокеев, я тоже вылез из телеги, расплатился с нашим возницею, сказавши ему на вопрос: "Де ж я буду ночевать?" – "В зеленый диброви, земляче" [24, т. 3, с. 181]. Фрагмент цей не лише двомовний, адже російський текст густо насичений іншомовними словами французького та англійського походження. Україномовний же діалог має підкреслити основну тенденцію опису села Сокиринці та околиць панського палацу – це ідея невідповідності європейського побуту Г. Галагана та його гостей природі України та побуту українських селян. До речі, іронія оповідача спрямована не лише на світського "шутника", його супутника, але й на самого оповідача (відгук фольклорного і середньовічного "самоосміяння"): обидва "одеты совершенно по-бальному" [24, т. 3, с. 180], в обох європейські фраки засипає український сільський пил. Далі, щоб почиститися, приятели прямують до "холостого флигеля", де їх зустріли "джентельмени самого неблагопристойного содержания". Оповідач продовжує: "Обыкновенно бывает, что люди после немалосложного обеда и нешуточной выпивки предаются

сновиденням, а у них как-то вышло это напротив. Они скакали, кричали и черт знает что выделявали, и все, разумеется, в шотландских костюмах". Оповідач сприймає це як "мерзость" [24, т. 3, с. 181]. Бесперервність балагурства витримується, маємо незвичне, із іншим значенням другого компоненту, використання композиту "немалосложный". Це слово натовді вже вживалося в російській літературі, воно є, наприклад, у надрукованому 1841 р. романі Н. Кукольніка "Эвелина де Вальероль" [6, с. 84]. Але коли у Кукольніка йшлося про складність виявлення написаного симпатичним чорнилом, то у Шевченка – про велику кількість страв на іменинному обіді. "В шотландских костюмах" – це жартівлива інакомовність: джентльмени були в самих сорочках. Ось тепер вибудовується іронічна градація, за якою оцінюється поведінка українських джентльменів після святкового обіду. Нормальні люди, наївшись і напившись, сплять, члени "ордену Мочемордія" бешкетують без штанів. Але як оцінити поведінку в такій ситуації отих "амазонів"? А вони підкаблучники, які замість того, щоб поспати післяобід або побіситися в п'яному вигляді, поїхали з дамами на кінну прогулянку.

Але чому саме в російській прозі Шевченко надає свій мовній грі гумористичного звучання? Думається, що це пов'язано з жанрами щоденника і повісті: якщо оповідач щоденника витримує загалом іронічну інтонацію, то в повісті жарту – це спосіб характеристики дивака-оповідача. Немає підстав гадати, що в російській мовній атмосфері Шевченко відчував себе вільніше, ніж в українській. Складається враження, що насправді все було якраз навпаки.

Писання прози та драматургії російською мовою було для Шевченка своєрідною "грою на чужому полі", і не всіх правил, що діяли в цьому іноземному мовному просторі, він дотримувався. Цим пояснюється певна мовна невправність деяких із цих текстів та складності авторського вичитування їх, що на них скаржився поет, хоч звинувачує в них невинного переписувача (див. у "щоденнику" під 22 і 25 жовтня 1857 р. [24, т. 5, с. 120-121]). Нагадати про це варто, адже в науковому обігу

залишаються праці радянських мовознавців, які проблему двомовності Шевченка розв'язували тенденційно, перебільшуючи вільність володіння поетом російською мовою та оцінюючи лише позитивно вплив цієї мови на його українську мову. Водночас між стилями Шевченка як автора поезії українською мовою та Шевченка як автора російськомовних повістей і п'єс є суттєві різниці, які лише частково пояснюються жанровими особливостями: тут діяли і певні мовно-психологічні чинники, пов'язані з конкретними мовними і міжкультурними ситуаціями. Що ж до традицій балагурства, втілених у російських повістях, то вони, безперечно, йдуть від давньоруських скоморохів, отже й українці є тут спадкоємцями.

Доволі широко звертаючись до архаїчних традиційних прийомів організації тексту в своїй поезії, Шевченко, мабуть, сприймав ці прийоми як цілком природні для вітчизняного фольклору і вважав їх законним джерелом поетичної мови для поезій рідною мовою, а в російськомовних поетичних творах звертався знов-таки до українського фольклору, але обирав при цьому простіші форми рецепції. Нарешті, мовна гра з архаїзмами в четвертій частині "[Царів]", як довелося визнати, є одним із засобів моральної дискредитації канонізованого православною церквою великого князя Володимира Святославовича. Але ж водночас це був один із засобів стилізації під язичницьку епічну пісню X ст. (див.: [13, с. 138]). Важливо й те, що Шевченко задемонстрував неабиякі знання в лексиці давньоруської та церковнослов'янської мов, що їх застосував пізніше в своїх перекладах фрагментів "Слова о полку Ігоревім".

ЛІТЕРАТУРА

1. Венедиктов Г. Л. Внелогическое начало в фольклорной поэтике / Г. Л. Венедиктов // Русский фольклор. – 1974. – Т. 14. – С. 219-237.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 1. – LXXXVIII, 699 с.

3. Дядищева-Росовецька Ю. Про своєрідність і функції неологізмів у словесній творчості Т. Шевченка / Ю. Дядищева-Росовецька // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2005. – Вип. 11. – С. 85-91.
4. Ироическая песнь о походе на половцов удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича... – М., 1800. – VIII, 46 с.
5. Крекотень В. І. Царі / В. І. Крекотень // Шевченківський словник. К. : Головна редакція УРЕ, 1977. – Т. 2. – С. 329-330.
6. Кукольник Н. В. Эвелина де Вальероль. Роман Н. В. Кукольника. III / Н. В. Кукольник // Библиотека для чтения. – 1841. – Т. 46. – Отд. 1. – С. 13-110.
7. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс ; Пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского. – М. : Республика, 1994. – 384 с.
8. Лексикон словеноросский Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.
9. Лихачев Д. С. Смех в Древней Руси / Лихачев Д. С., Панченко А. М., Поньрко Н. В. – Ленинград : Наука, Ленингр. отд-ние, 1984. – 296 с.
10. Поликарпов Ф. Лексикон трехязычный. Сиречь речений славенских, еллиногреческих и латинских сокровище, из различных древних и новых книг собранное... / Поликрпов Ф. – М., 1704. – 8, 396 арк.
11. Потебня А. А. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Ф. М. Головацким [Рец.] / А. А. Потебня // Отчет о 22-м присуждении наград графа Уварова. Приложение к т. 27 Записок имп. Академии наук. – СПб., 1880. – № 4. – 234 с.
12. Потебня А. А. Слово о полку Игореве. Текст и примечания / Потебня А. А. ; 2-е изд. с доп. из черновых рукописей о "Задонщине". – Х., 1914. – 158 с.
13. Росовецький С. Тарас Шевченко і фольклор : Монографія / С. Росовецький. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2011. – 416 с.
14. Синеоков В. Д. Свято-Русское Казачье Войско. Глава I / Синеоков В. Д. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rusidea.org/?a=4703/>
15. Творогов О. В. Лексический состав "Повести временных лет" (словоуказатели и частотный словарь) / О. В. Творогов. – К. : Наукова думка, 1984. – 220 с.
16. Топоров В. Н. О числовых моделях в архаичных текстах / В. Н. Топоров // Структура текста. – М., 1980. – С. 3-58.

17. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной имп. Русским Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собр. д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1874. – Т. 5. – XXV, 1209 с.
18. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / Пер. с нем. Я. Когана // Фрейд З. "Я" и "Оно": Труды разных лет. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Кн. 2. – С. 175-406.
19. Хойзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня / Хойзинга Й. ; Пер. В. В. Ошиса. – М. : Изд. группа "Прогресс", "Прогресс-Академия", 1992. – 464 с.
20. Черторижская Т. К. Взаимодействие русской и украинской лексики в русских произведениях Т. Г. Шевченко / Черторижская Т. К. – К. : Наук. думка, 1981. – 256 с.
21. Черторизька Т. Новотвори в російській прозі Т. Г. Шевченка / Т. Черторизька // Слово і труд: До сімдесятиріччя академіка І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 93–104;
22. Шах-Майстренко М. Амазонки / Шах-Майстренко М. // Шевченківська енциклопедія. – К., 2012. – Т. 1. – С. 182.
23. Шах-Майстренко М. Амазонки / Шах-Майстренко М. // Шевченківська енциклопедія. Робочий зошит А ("А нумо знову віршувать" – Ашкаренко Григорій). – К., 2004. – С. 128.
24. Шевченко Т. Повн. зібр. тв. у 12-ти т. – К. : Наук. думка, 2001–2003. – Т. 1–6.

REFERENCES

1. Venediktov G. L. *Illogical principle in folklore poetics* [Vneologicheskoe nachalo v fol'klornoj pojetike] / G. L. Venediktov // Russkij fol'klor. – 1974. – Т. 14. – S. 219-237.
2. Dal' V. *Explanatory Dictionary of Russian language* [Tolkovyj slovar' zhivogo velikorusskogo jazyka] / V. Dal'. – М. : Gos. izd-vo inostr. i nac. slovarej, 1956. – Т. 1. – LXXXVIII, 699 s.
3. Djadishheva-Rosovec'ka Ju. *On the identity and function of neologisms in Shevchenko verbal creativity* [Pro svojeridnist' i funkciji neologizmiv u slovesnij tvorchosti T. Shevchenka] / Ju. Djadishheva-Rosovec'ka // Aktual'ni problemi ukrajins'koji lingvistiki: teorija i praktika. – К. : VPC "Kijivs'kij universitet", 2005. – Vip. 11. – S. 85-91.
4. *The Heroic Lay of the Host against Polovtsy* [Ironicheskaja pesn' o pohode na polovcov udel'nogo knjazja Novagoroda-Severskogo Igorja Svjatoslavicha...]. – М., 1800. – VIII, 46 s.

5. Krekoten' V. I. *Kings* [Cari] / V. I. Krekoten' // Shevchenkivs'kyj slovnyk. – K. : Golovna redakcija URE, 1977. – T. 2. – S. 329-330.
6. Kukol'nik N. V. *Evelyn de Valerol. Roman by N.V. Kukolnik. III.* [Jevolina de Val'erol'. Roman N. V. Kukol'nika. III] / Kukol'nik N. V. // Biblioteka dlja chtenija. – 1841. – T. 46. – Otd. 1. – S. 13-110.
7. Levi-Stros K. *Primitive thinking* [Pervobytnoe myshlenie] / K. Levi-Stros ; Per., vstup. st. i prim. A. B. Ostrovskogo. – M. : Respublika, 1994. – 384 s.
8. *Pamva Berynda's Lexicon Slavonic-Russian* [Leksykon slovenorosskyj Pamvy Beryndy] / Pidgot. tekstu i vstup. st. V. V. Nimchuka. – K. : Vyd-vo AN URSR, 1961. – 272 s.
9. Lihachev D. S. *Laughter in Old Rus* [Smeh v Drevnej Rusi] / Lihachev D. S., Panchenko A. M., Ponyrko N. V. – Leningrad : Nauka, Leningr. otd-nie, 1984. – 296 s.
10. Polikarpov F. *Lexicon trilingual* [Leksikon trejazychnyj. Sirech' rechenij slavenskih, ellinogrecheskikh i latinskih sokrovishhe, iz razlichnyh drevnih i novyh knig sobrannoe...] / Polikarpov F. – M., 1704. – 8, 396 ark.
11. Potebnja A. A. *Folk songs of Galician and Ugric Rus collected by F.M. Golovackij [Rev.]* [Narodnye pesni Galickoj i Ugorskoj Rusi, sobrannye F. M. Golovackim [Rec.]] / A. A. Potebnja // Otchet o 22-m prisuzhdenii nagrad grafa Uvarova. Prilozhenie k t. 27 Zapisok imp. Akademii nauk. – SPb., 1880. – № 4. – 234 s.
12. Potebnja A. A. *The Lay of the Igor's Host. Text and Notes* [Slovo o polku Igoreve. Tekst i primechanija] / Potebnja A. A. ; 2-e izd. s dop. iz chernovyh rukopisej o "Zadonshhine". – H., 1914. – 158 s.
13. Rosovec'kyj S. *Taras Shevchenko and folklore. Monograph* [Taras Shevchenko i fol'klor. Monografija] / S. Rosovec'kyj. – K. : VPC "Kyiv's'kyj universytet", 2011. – 416 s.
14. Sineokov V. D. *Chapter 1.* [Svjato-Russkoe Kazach'e Vojs'ko. Glava 1.] [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa : <http://www.rusidea.org/?a=4703/>
15. Tvorogov O. V. *Lexical structure of the "Povest' vremennyh let" (Words-indices and frequency vocabulary)* [Leksicheskij sostav "Povesti vremennyh let" (slovoukazateli i chastotnyj slovnik)] / O. V. Tvorogov. – K. : Naukova dumka, 1984. – 220 s.
16. Toporov V. N. *On the numerical models in archaic texts* [O chislovyh modeljah v arhaichnyh tekstah] / V. N. Toporov // Struktura teksta. – M., 1980. – S. 3-58.

17. *Proceedings of ethnographical-statistical expedition to the West Russian region, equipment imp. Russian Geographical Society. South-West Division. Materials and Research, coll. by P. P. Chubinskij* [Trudy etnograficheskogo-statisticheskoi jekspedicii v Zapadno-Russkij kraj, snarjazhennoj imp. Russkim Geograficheskim obshhestvom. Jugo-Zapadnyj otdel. Materialy i issledovanija, sobr. d. chl. P. P. Chubinskim]. – SPb., 1874. – T. 5. – XXV, 1209 s.

18. Frejd Z. *Jokes and Their Relation to the Unconscious* [Ostroumie i ego otnoshenie k bessoznatel'nomu] / Per. s nem. Ja. Kogana // Frejd Z. "Ja" i "Ono": Trudy raznyh let. – Tbilisi : Merani, 1991. – Kn. 2. – S. 175-406.

19. Hojzinga J. *Homo ludens. In the shadow of tomorrow*. [Homo ludens. V teni zavtrashnego dnja] / Hojzinga J. ; Per. V. V. Oshisa. – M. : Izd. gruppа "Progress", "Progress-Akademija", 1992. – 464 s.

20. Chertorizhskaja T. K. *The interaction of Russian and Ukrainian vocabulary in Russian works of Taras Shevchenko* [Vzaimodejstvie russkoj i ukraïnskoj leksiki v russkijh proizvedenijah T. G. Shevchenko] / Chertorizhskaja T. K. – K. : Nauk. dumka, 1981. – 256 s.

21. Chertoryz'ka T. *Neologisms in Russian prose of T. G. Shevchenko* [Novotvory v rosijs'kij prozi T. G. Shevchenka] / T. Chertoryz'ka // Slovo i trud: Do simdesjatyrichhja akademika I. K. Bilodida. – K. : Nauk. dumka, 1976. – S. 93–104;

22. Shah-Majstrenko M. *Amazons* [Amazonky] / Shah-Majstrenko M. // Shevchenkivs'ka encyklopedija. – K., 2012. – T. 1. – S. 182.

23. Shah-Majstrenko M. *Amazons* Amazonky / Shah-Majstrenko M. // Shevchenkivs'ka encyklopedija. Robochyj zoshyt A ("A numo znovu virshuvat") – Ashkarenko Grygorij). – K., 2004. – S. 128.

24. Shevchenko T. *Complete Works in 12 volumes* [Povn. zibr. tv. u 12-ty t.] – K. : Nauk. dumka, 2001–2003. – T. 1–6.

Дата надходження до редакції – 4.03.2015 р.
Дата затвердження редакцією – 23.03.2015 р.